

Maja Biernacka¹

Rządomyślność w społeczeństwie wielokulturowym, czyli o sprawowaniu władzy nad zróżnicowaniem

Artykuł dotyczy rządomyślności, która jest terminem wprowadzonym do nauk społecznych przez Michela Foucaulta w celu opisu i analizy instytucji, procesów, a także form władzy niesprowadzających się do odgórnego rządzenia, zarządzania, dominowania czy dyscyplinowania, ale sprawowania władzy przy współuczestnictwie podlegających jej formalnie podmiotów. Poświęcony jest rewizji pojęcia oraz analizie zasadniczych problemów, jakich następuje ono w naukach społecznych, możliwych sposobów jego zastosowania w odniesieniu do społeczeństwa wielokulturowego, a ponadto jego rewersu w postaci tak zwanej wielokulturowej nierządomyślności.

Słowa kluczowe: wielokulturowa rządomyślność, władza, dyscyplina, kontrola społeczna, technologie jaźni

Governmentality in a multicultural society: Executing power over diversity

The article is dedicated to governmentality which is a term introduced to social sciences by Michel Foucault in order to describe and analyze institutions, processes and forms of power that do not come down to top-down governance, management, domination or discipline, but the exercise of power with the participation of the entities which are formally its subjects. It is devoted to a revision of the concept and analysis of fundamental problems which it brings about in social sciences, possible ways of its application in relation to a multicultural society and its reverse, i.e. so-called multicultural ungovernmentality.

Key words: multicultural governmentality, power, discipline, social control, technologies of the self

¹ Uniwersytet w Białymstoku; mmbiernacka@tlen.pl.

Artykuł poświęcony jest rządomyślności, która jest pojęciem wprowadzonym do nauk społecznych przez Michela Foucaulta w celu opisu oraz analizy instytucji, procesów i form władzy, które nie sprowadzają się do odgórnego rządzenia, zarządzania, dominowania czy dyscyplinowania, ale dotyczą sprawowania władzy przy współuczestnictwie podlegających jej formalnie podmiotów. Choć proponowany przez niego aparat pojęciowy nie jest usystematyzowany i pojęcie rządomyślności może być krytykowane jako niezdefiniowane w sposób poprawny, albo wręcz „mętne”, zapewnia spore możliwości kontekstualizacji. Celem artykułu jest przedstawienie oraz analiza: 1) ujęcia proponowanego przez Michela Foucaulta i innych autorów zajmujących się rządomyślnością, 2) zasadniczych problemów, jakie nastręcza ten termin w naukach społecznych, 3) sposobów jego zastosowania w odniesieniu do społeczeństwa wielokulturowego oraz związanych z nim zjawisk, które określane są w literaturze anglosaskiej jako *multicultural governmentality*, co należy tłumaczyć jako **wielokulturowa rządomyślność**, a ponadto 4) jego rewersu, jakim jest *multicultural ungovernmentality*, czego polskim odpowiednikiem jest **wielokulturowa nierządomyślność**.

1. Skąd wziął się termin „rządomyślność”?

Termin *governmentality*, którego polski odpowiednik to rządomyślność, przyjęty został przez Michela Foucaulta, który posłużył się nim pod koniec lat siedemdziesiątych XX w. Okazją do publicznego zaprezentowania związanej z rządomyślnością koncepcji były wykłady prowadzone przezeń w Paryżu na Collège de France w roku 1978 oraz 1979, odpowiednio pod tytułem: „Bezpieczeństwo, terytorium i populacja” oraz „Narodziny biopolityki”, dzięki którym pojęcie weszło do obiegu akademickiego. Współpraca Foucaulta z tą instytucją miała jednak znacznie szersze ramy czasowe, a jego wykłady przypadają na okres pomiędzy 1970 a 1984 rokiem (Gordon 1991: 1). Jego propozycja teoretyczna dostarczyła cennej inspiracji na rzecz interpretacji rzeczywistości społecznej, ale jest też przedmiotem dysput. Uczestniczy w nich wielu badaczy na świecie, w tym Derek Kerr (1999: 173–202), Mitchell Dean (1999), Colin Gordon (1991: 1–52), Thomas Lemke (2007), Sandro Chignola (2006, 2014), Alejandro Alberto Irusta Mérida (2012), Santiago Castro Gómez (2010, 2016), Michael Billig (2013), a w Polsce – Marek Czyżewski (2009: 83–95) oraz Karol Franczak (2013: 69–84).

Pojęcie to zostało zaadoptowane i rozpowszechnione w angielskiej wersji językowej jako kalka przyjętego przez Foucaulta francuskiego neologizmu *gouvernementalité*. Trwa do dziś spór na temat jego intencji, z dwiema wiodącymi interpretacjami. Zgodnie z pierwszą z nich, jest on rzeczownikiem odprzymiotnikowym stworzonym na podstawie francuskiego wyrazu *gouvernemental*, czyli

*rządowy*² (zob. np. Lemke 2007: 13; Bröckling, Krasmann, Lemke 2011: 1). Według drugiej, stanowi zbitkę słowną powstałą z połączenia rdzenia francuskiego czasownika *gouverner*, czyli rządzić, oraz *mentalité*, czyli mentalność (np. Billig 2013: 146).

Niezależnie od dyskusyjności źródłosłowa i zamierzeń Foucaulta, w niektórych językach przyjęty został dokładny odpowiednik w ślad za drugą interpretacją, jak w najbardziej rozpowszechnionej wersji angielskiej: *governmentality*, w niemieckim jako *Gouvernementalität* (np. Lemke 2007, Bröckling, Krasmann, Lemke 2011: 1), ale również w językach romańskich, dla przykładu, w wersji hiszpańskiej – jako *gubernamentalidad* (zob. Irusta Mérida 2012; Rivera Vicencio 2016; Castro Gómez 2010, 2016) czy włoskiej – *governamentalità* (zob. Chignola 2006: 37–70, 2014; Eggener 2017: 119 i nn.; Mahon 1992: adnotacje na s. 228). Znaczenie terminu odpowiednika w różnych językach może jednak ulegać wypaczeniom w związku z ograniczonymi możliwościami słowotwórczymi. Przykładowo, problematyczny jest przypadek przyjętego terminu polskiego, tj. człon *-myślność* może prowadzić ku takim interpretacjom aksjonormatywnym, o które niekoniecznie chodziło jego autorowi.

2. Czym jest rządomyślność? Problem z definicją

Foucault proponuje definiować rządomyślność na trzy sposoby. Po pierwsze, uznaje ją jako narzędzie opisu całości czy zbioru (orig. *ensemble*) instytucji, procedur, analiz, refleksji, kalkulacji i taktyk, które pozwalają na sprawowanie specyficznej, ale złożonej formy władzy, której przedmiotem jest populacja. Zasadniczą formą wiedzy na temat tejże władzy jest według niego ekonomia polityczna, a podstawowymi środkami – aparat bezpieczeństwa. Drugie zastosowanie ma dotyczyć tendencji, która kształtowała się przez wieki w świecie zachodnim i doprowadziła do przewagi formy władzy nazywanej rządem (orig. *government*) nad innymi, w tym suwerennością i dyscypliną, skutkując z jednej strony wykształceniem się specyficznego aparatu instytucjonalnego, a z drugiej strony rozwojem zasobu wiedzy (orig. *savoirs*). Trzecie użycie dotyczy procesu, poprzez który obecny w średniowieczu wzorzec państwa sprawiedliwości, który zastąpiony został w XV i XVI w. przez tak zwane przez niego państwo administracyjne, stopniowo stał się „urządowiony” (orig. *governmentalized*) (Foucault 1991: 102–103).

W związku z szerokim zakresem znaczeniowym powyższe ustalenia nie zapewniają zwartości definicyjnej i nie pozwalają na precyzję, a sceptycy mogliby powiedzieć, że termin proponowany przez Foucaulta to niewiele znaczące słowo wytrych. Sama definicja jest ponadto problematyczna ze względów formalnych.

² l. p., r. m. (l. p., r. ż. -e).

Jak zwraca uwagę Billig (2013: 146), odnosząc się do angielskiej wersji tej definicji, zawiera ona piętnaście rzeczowników, dwa czasowniki i nie odnosi się do ludzi – chodzi mu o aktorów społecznych, tj. nie pojawia się w niej nikt, kto ową władzę miałby sprawować. Brak podmiotu nie jest jedynym zastrzeżeniem, które można wysuwać wobec tej definicji. W ustaleniach Foucaulta obecne są tautologie, zakresowe krzyżowanie się członów definicji itd. Mało tego, jak słusznie zaznacza Marek Czyżewski (2009: 85), „w dziełach Foucaulta na próżno by szukać klarownej teoretycznej syntezy i integracji koncepcji różnych odmian władzy”, natomiast widoczna jest ewolucja myśli na temat władzy, z częściowymi i „autodemistyfikacyjnymi” pracami, wśród których są traktujące o procedurach sterowania, zarówno na poziomie organów władzy, jak i samym sobą. Mimo wszystko, ujęcie proponowane przez Foucaulta spotkało się z trwałym oddźwiękiem w naukach społecznych.

3. Od ośrodka władzy do „urządowienia”

Foucault wprowadza pojęcie rządomyślności na tle, jakiego dostarcza prowadzona przez niego dyskusja na temat zmiany koncepcji władzy czy też panowania na przestrzeni wieków, poszukując jej wzorców między innymi w traktatach filozoficznych, politycznych oraz moralitetach.

W czasach antyku i średniowiecza sprowadzały się one do relacji władzy, których odzwierciedlenia można doszukiwać się w *advice to the prince*, czyli „poradach dla księcia”, jak określa je lapidarnie (Foucault 1991: 87). Nie należy tego określenia rozumieć w sposób dosłowny. Książę stanowi u Foucaulta figurę retoryczną zaczerpniętą z tytułu dzieła Machiavellego (2010), którą należy potraktować *in extenso* – jako odnoszące się do tradycyjnego ośrodka władzy mającego ucieleśnienie w osobie panującego. Kierowane do owego księcia podpowiedzi dotyczą stosownego zachowania i sprawowania władzy z wykorzystaniem sposobów zapewnienia sobie akceptacji oraz poważania ze strony poddanych. Było to o tyle łatwiejsze, że dzierżenie władzy lokowało się w wyobrazeniach zbiorowych pomiędzy doczesnością a transcendencją. Władca uznawany był za obdarowanego przymiotami wykraczającymi poza jego ludzki byt jako śmiertelnika. Pomimo skażenia grzechem pierwotnym i podległości Stwórcy, nadawana mu była pozycja boskiego pomazańca, który sprawował władzę z jego nadania. Decyzje oraz czyny władcy legitymizowane były w świadomości zbiorowej poprzez boskie błogosławieństwo i uznawane jako kierowane ku jego chwale.

Jak interpretuje Machiavellego Foucault, książę stanowi postać zewnętrzną wobec sprawowanej przez siebie władzy. Niezależnie, czy nadana jest ona poprzez dziedziczenie czy podbój, zdobyta gwałtem czy na mocy traktatu, nie istnieje fundamentalny, pierwotny, naturalny i prawny związek pomiędzy księciem

a księstwem (zob. Foucault 1991: 89–90). Sprawowana przezeń władza jest krucha wobec zagrożenia z zewnątrz, jakie nieustannie czyha ze strony wrogów, którzy chcieliby podbić lub przejąć księstwo, a także ze strony tych poddanych, którzy *a priori* nie mają powodu, aby poddać się jego panowaniu. Zadaniem księcia jest wzmacnianie i ochrona księstwa, ale nie rozumianego jako terytorium, nad którym posiada władzę oraz poddanej mu ludności, ale własnych związków z tymże terytorium i poddanymi. Wśród podstawowych wyzwań, jakie przed nim stoją, jest identyfikowanie zagrożeń, ich rodzaju, źródeł i nasilenia oraz manipulowanie stosunkami władzy w celu zapewnienia ochrony własnych więzów z księstwem oraz poddanymi (Foucault 1991: 90).

Foucault pisze o przekształcaniach tego rodzaju władzy ku modelowi, w którym wykracza ona poza kompetencje rządzących. Sprowadza się on według niego do triady: suwerenności – dyscypliny – rządu (1991: 102), z ostatnim pojęciem traktowanym w sposób szeroki, to jest obejmującym formy sprawowania władzy i kontroli społecznej, w których uczestniczą również podmioty, nad którymi sprawowana jest owa władza. Zamiast klarownego podziału na ośrodek władzy, realizujący przyjętą przez siebie politykę oraz podległą mu populację, władza dokonuje się poprzez układy instytucjonalne, a także wiedzę, wartości, dyskursy, które są internalizowane przez jednostki, które same nad sobą sprawują kontrolę. Owo sprawowanie kontroli nad sobą, które ma charakter dobrowolny, Foucault określa terminem *technologies of the self*, czyli technologii jaźni (idem 1988: 145–162, zob. też: Atasay 2014/2015: 194).

Rządomyślność może dotyczyć według Foucaulta różnych epok oraz systemów politycznych, natomiast w szczególności jest adekwatne do opisu demokracji neoliberalnej. W tymże systemie nie tylko kładzie się akcent na partycypację obywateli w życiu politycznym, ale też państwo nie chce demonstrować swej siły i odwoływać się do narzędzi przymusu, a polega na ich umiejętności samokontroli (np. Wilson 2009: 36). Nie bez znaczenia jest też gospodarka rynkowa, która poprzez siłę kapitału zapewnia możliwości wywierania wpływu, które naruszają hierarchiczną strukturę państwa i sprawowanej w nim władzy. Reasumując, władza pojmowana jest szeroko i nie dotyczy jedynie takiej, która jest sprawowana formalnie oraz jej organów, ale również władzy nieformalnej oraz wszelkich sposobów rządzenia, zarządzania, dominowania, kontrolowania itd., w tym poprzez powszechnie przyjętą wiedzę, której ustalenia są uznawane za rozstrzygające, oraz dyskursy. Obiektem tak rozumianej władzy i działań będących jej przejawami może być społeczeństwo, określona populacja, grupa czy jednostka, a także inne byty społeczne. Mowa jest również o sprawowaniu władzy, zarządzaniu czy kontroli podmiotu zbiorowego lub indywidualnego nad samym sobą zgodnie z wytycznymi podmiotu, który narzuca wzorce owej władzy. Foucault określa taki stan rzeczy, mówiąc o społeczeństwie oraz innych podmiotach jako *governmentalized*,

czyli „urządowionych”. Chodzi o przenikanie sprawowania władzy na wszystkich poziomach życia społecznego, zarówno w świecie zinstytucjonalizowanym, jak też o jej przejawy w postępowaniu grup oraz jednostek tworzących społeczeństwo.

W odniesieniu do podmiotów podległych władzy Foucault posługuje się terminem *assujettissement* (fr.)/*subjection* (ang.), który tłumaczony jest na język polski jako *subiektywizacja*, ewentualnie ujarzmienie (por. Nowicka 2012: 56). Przy tym nie chodzi o „brutalne ujarzmienie” – jak nazywa to Franczak (2013: 81), a wytwarzanie ludzkiej podmiotowości jako podległej władzy, przy czym jednostka ma możliwość stawiania oporu w obliczu konieczności podporządkowania się (por. Rosenberg, Milchman 2009: 64; Franczak 2013: 81). Rzecz dotyczy procesów konstruowania podmiotu, w toku których poprzez sprawowaną władzę nadawana jest jednostce tożsamość, „iluzja niezależnej podmiotowości”, oraz określana jest rola, jaką ma w społeczeństwie odgrywać (Nowicka 2012: 56–57). Procesy te nie mają w jawny sposób charakteru przymusowego i nie są przez jednostkę odbierane jako opresja, a wręcz może ona współuczestniczyć w konstruowaniu samej siebie czy też swojej jaźni poprzez podporządkowanie się wyznaczonym dla niej ramom tożsamościowym, scenariuszowi czy też przyjętym sposobom interpretacji własnego miejsca w świecie, które nadają jej między innymi instytucje edukacyjne, w tym zwłaszcza szkoła (patrz np. Youdell 2006: 41–42). Foucault odróżnia tę formułę konstruowania się podmiotu od *subjectivation*, tłumaczonym na polski jako *subiektywacja* (Nowicka 2012: 57). Takie właśnie pojęcie zostało przyjęte w jego idiomie naukowym w wersji angielskiej, choć – jak zwraca uwagę Jonnie Gratton (2000: 10) – bardziej stosowne byłoby posługiwanie się terminem *subjectivisation*. To ostatnie pojęcie dotyczy autorefleksyjnego budowania relacji jednostki z samą sobą oraz własnej jaźni na podstawie tego, co uznaje ona za prawdę.

4. Wielokulturowa rządomyślność i jej pryncypia

Termin *multicultural governmentality*, czyli wielokulturowa rządomyślność, wszedł do obiegu akademickiego w odniesieniu do zjawisk charakterystycznych dla społeczeństw o zróżnicowanej tkance społecznej pod względem kulturowym, etnicznym, rasowym, wyznaniowym etc. Oznacza on formy sprawowania władzy w środowisku wielokulturowym, w ramach których wykształcają się podmioty zbiorowe i indywidualne oraz regulowane jest ich zachowanie, a także ludzkie interakcje.

Jak twierdzi Ayhan Kaya (2013: 63), który podejmuje tę tematykę w kategoriach pragmatyki politycznej, istnieją trzy techniki rządomyślności, które przyjmowane są przez państwa zachodnie w celu zarządzania zróżnicowaniem społeczeństw będącym konsekwencją migracji oraz mobilności, jakie mają miejsce od

lat sześćdziesiątych XX w. Są to: wielokulturowość, sekurytyzacja (zob. też: Kaya 2007: 1–7) – który to termin wyjaśniam dalej, oraz tolerancja. Bardziej zasadne jest jednak określenie ich nie jako techniki, a raczej – jak proponuję – **pryncypia rządomyślności**. Kategorie wyodrębnione przez tego autora są różne jakościowo i brakuje zastrzeżenia, że nie wyczerpują złożoności związanej ze współistnieniem przedstawicieli różnych światów społecznych, kultur, wyznań etc. Jego wywód ukazuje natomiast znaczące utrudnienia w zakresie realizacji postulatu rządomyślności w społeczeństwie wielokulturowym i jako taki zapewniać może atrakcyjną soczewkę na rzecz analiz teoretycznych oraz badań empirycznych. Po pierwsze, idee wielokulturowości nie odniosły w Europie zamierzonego powodzenia i stały się źródłem wielu rozczarowań – również dla jej dotychczasowych apologetów, w związku z procesami sekurytyzacji, a ponadto stygmatyzacji i kulturalizacji migracji. Po drugie, polityki integracji podparte ideałami wielokulturowości oraz tolerancji nie powiodły się w działaniach mających prowadzić do politycznej mobilizacji imigrantów i ich potomków (Kaya 2013: 63).

Gdy mowa o sekurytyzacji, jest to zbiorczy termin określający działania oraz procesy na poziomie wewnątrzpaństwowym, a także stosunków międzynarodowych, dla których priorytetem jest zachowanie bezpieczeństwa. W ich ramach konstruuje się proste modele, w których poszczególne podmioty zbiorowe i indywidualne traktowane są *a priori* jako stanowiące zagrożenie dla bezpieczeństwa, inne – jako wymagające ochrony, a państwo oraz organy na poziomie ponadpaństwowym – stanowiące czy mające zapewniać gwarancję zachowania ładu. Podmiotom uznawanym za potencjalne źródła zagrożenia poświęca się szczególną uwagę oraz stosuje wobec nich ponadprzeciętne środki zapobiegawcze. Sekurytyzacja obejmuje zabiegi legislacyjne, polityczne, działania pragmatyczne, w tym w postaci alokowania zasobów, oraz praktyki dyskursywne ze strony władz, poszczególnych organów państwowych i ponadpaństwowych, a również ugrupowań politycznych. Powszechnym współcześnie zjawiskiem, który pociąga za sobą sekurytyzację jest uznawanie imigrantów oraz uchodźców jako potencjalne zagrożenie dla społeczeństwa przyjmującego, ze szczególną uwagą skupioną na wyznawcach islamu.

Kaya, choć nie wyjaśnia tego *explicite* w artykule, stosuje pojęcie kulturalizacji w takim rozumieniu, które podparte jest optyką kulturalizmu. Drugie z tych pojęć dotyczy nadawania kluczowego znaczenia kulturze jako sile determinującej i organizującej życie człowieka oraz wspólnot, a także stanowiącej podstawę interpretacyjną dla ludzkich zachowań oraz zjawisk społecznych. Pierwsze z tych pojęć dotyczy natomiast owych zachowań, zjawisk, a także zabiegów, działań, procesów etc. oraz ich efektów. Jeśli chodzi o kulturalizm, ujęcie to zgodne jest z proponowanym przez Florianą Znanieckiego w pracy pod tytułem *Rzeczywistość kulturowa* (1991; por. Krasnodębski 1996: 85–107; Kuszyk-Bytniewska 2013: 164). Przy

czyż sprawa nie dotyczy odzwierciedlenia wizji Znanieckiego, ale krytycznej refleksji względem stanowiska, które sprowadza poszczególne problemy społeczne do „specyfiki kultury”.

Polityka sekurytyzacji wraz z kulturalizacją – czy też, mówiąc bardziej precyzyjnie, przyjmowaniem kulturalizmu jako pryzmatu dla zagrożeń społecznych i działań zagrażających bezpieczeństwu stoi na przeciwnym biegunie ideowym względem wielokulturowości. Ta ostatnia, rozumiana szeroko jako apoteoza współistnienia przedstawicieli różnych kultur³, podparta jest wyobrażeniem, że „zróżnicowanie wzbogaca”. Przeniesione na poziom pragmatyki życia codziennego stało się ono przedmiotem sarkazmu wobec poważnych problemów związanych ze współistnieniem, zwłaszcza aktów terroryzmu legitymizowanych wiarą w Allaha.

5. Wielokulturowa nierządomyślność, czyli o postfoucaultowskim rozszerzaniu ram pojęciowych

W związku z ograniczeniami możliwości sprawowania władzy w takim rozumieniu, jakie zostało przyjęte w ślad za Foucaultem w warunkach współistnienia kultur, zaczyna pojawiać się w literaturze przedmiotu pojęcie *ungovernmentality*, czyli w literalnym tłumaczeniu na język polski **nierządomyślność**, będące reakcją na idealistyczne wyobrażenia na temat władzy. Posługują się nim na przykład Sandra Pogodda i Oliver P. Richmond (2015: 890–907) w odniesieniu do aspiracji niepodległościowych i procesów państwowotwórczych w Palestynie, w których uczestniczą nie tylko tamtejsi liderzy polityczni oraz aktorzy międzynarodowi, ale też odgrywają znaczącą rolę ruchy obywatelskie. Niektóre z nich promują, a inne – wręcz odwrotnie – podważają ideę palestyńskiej jedności oraz istnienie konsensusu społecznego w zakresie wyobrażeń na temat pożądanых zasad, formy rządów oraz zakresu jej państwowości z uwzględnieniem władzy podmiotu podporządkowanego⁴.

Jeśli chodzi o ograniczenia rządomyślności w społeczeństwach wielokulturowych, Ghassan Hage (2000, 2003) poddaje krytyce idee oraz owe „techniki” rządomyślności, prowadzące do wytworzenia spektrum podmiotów kolonialnych, a zarazem przynależnych do białej rasy *versus* ucieleśniających wyobrażenia o ludziach z tak zwanego Trzeciego Świata. Odwołując się do istniejącej w społeczeństwie nierównomierności władzy, poddaje on analizie figurę „muzułmańskiego

³ Szerzej na temat wielokulturowości, jej odmian i wewnętrznych sporów zob. Biernacka 2011: 271–304.

⁴ Gdy mowa w pracy Pogoddy i Richmonda (2015: 890–907) o podmiocie podporządkowanym, chodzi o przyjęty w języku angielskim termin *subaltern*. Na ten temat zob. np.: Rodríguez, ed. 2001, Ludden, ed. 2002, Morris, ed. 2010, Sawicka 2017: 131.

imigranta” (idem 2016: 235–254) jako ucieleśniającą to, co uznawane jest za *ungovernable*, czyli to, co nie poddaje się rygorowi władzy i opisuje zjawisko powstania przestrzeni społecznych, w których istnieją deficyty w zakresie możliwości jej sprawowania. Przy czym należy skorygować stwierdzenie Hagego, tj. w warunkach społeczno-politycznych współczesności, której przecież sprawa dotyczy, *de facto* rzecz dotyczy spektrum podmiotów neokolonialnych.

6. Zakończenie

Wyzwania, przed którymi stoi społeczeństwo wielokulturowe, stanowią istotne pole do badań nad rządomyślnością. W szczególności chodzi o problemy, jakich dostarcza konfrontacja modelu neoliberalnego z możliwościami jego realizacji i aktywnej partycypacji obywateli w życiu społecznym. Ta ostatnia wiąże się z koniecznością sprawowania przez nich władzy nad samymi sobą zgodnie z dominującymi czy flagowymi ideałami, niezależnie od ich przynależności etnicznej, rasowej, religijnej oraz wyznawanych wartości i światopoglądu. Cenne w tym zakresie są nie tylko ramy, które nadaje inspirowany przez Foucaulta koncept rządomyślności wielokulturowej, ale potraktowanie go *a rebours*.

Chodzi nie tylko o nierówny rozkład władzy czy brak spójności społecznej, ale wręcz istnienie białych plam czy też **wysp nierządomyślności** – jak pozwolę sobie nazwać wszelkie „miejsca” w społeczeństwie, w tym wspólnoty, których nie przenikają dominujące wzorce i mechanizmy władzy. Rządzą się one odrębną logiką oraz wyłaniają się w nich specyficzne struktury społeczne i sposoby dominowania oraz kontrolowania ludzkiego życia. W wielu przypadkach są one kalką czy też modyfikacją wzorców z krajów pochodzenia. Jednostki przynależne do tychże wspólnot niekoniecznie czują się przynależne do społeczeństwa większościowego i nie należą do bezpośrednich odbiorców dyskursów neoliberalnych. Jest to tematyka zarówno dla badaczy społeczeństwa wielokulturowego, zjawisk migracyjnych, uchodźstwa, idei oraz praktyki obywatelstwa, w tym aktywności obywatelskiej migrantów i uchodźców, jak też nastrojów nacjonalistycznych czy ksenofobicznych oraz zagrożenia w postaci terroryzmu.

Literatura

- Biernacka M., 2011, *Utopia wielokulturowości, czyli jak się mają prawa mniejszości do praw człowieka*, Studia Polityczne, nr 28, s. 271–304.
- Billig M., 2013, *Learn to Write Badly: How to Succeed in the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bröckling U., Krasmann S., Lemke T., 2011, *From Foucault's lectures at the Collège de France to Studies of Governmentality. Introduction* [w:] idem (eds.), *Governmentality:*

- Current Issues and Future Challenges*, New York–Abingdon, Oxon: Routledge, Taylor & Francis Group, 1–33.
- Castro Gómez S., 2010, *Historia de la gubernamentalidad I: Razón de Estado, liberalismo y neoliberalismo en Michel Foucault*, Bogotá: Siglo del Hombre Editores/Pontificia Universidad Javeriana – Instituto Pensar/Universidad Santo Tomás.
- Castro Gómez S., 2016, *Historia de la gubernamentalidad II: Filosofía, cristianismo y sexualidad en Michel Foucault*, Bogotá: Siglo del Hombre Editores/Pontificia Universidad Javeriana – Instituto Pensar/Universidad Santo Tomás.
- Chignola S., 2006, *L'impossibile del sovrano. Governamentalità e liberalismo in Michel Foucault* [w:] S. Chignola (ed.), *Governare la vita. Un seminario sui Corsi di Michel Foucault al Collège de France (1977–79)*, Verona: Ombre Corte, s. 37–70.
- Chignola S., 2014, *Foucault oltre Foucault. Una politica della filosofia*, Roma: DeriveApprodi.
- Czyżewski M., 2009, „Między panoptyzmem a „rządomyślnością” – uwagi o kulturze naszych czasów, *Kultura Współczesna*, nr 2(60), s. 83–95.
- Dean M., 1999, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, London: Sage.
- Eggerter M., 2017, *Indebitamento Indebitati. Neoliberalismo e regime del debito*, Morrisville, NC: Lulu.com.
- Foucault M., 1991, *Governmentality* [w:] G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (eds.), *The Foucault Effect. Studies in governmentality*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Franczak K., 2013, „Uwiedzwienie” sztuki: problem intelektualizacji współczesnych działań artystycznych, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 1, s. 69–84.
- Gordon C., 1991, *Governmental Rationality: An Introduction* [w:] G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (eds.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, Chicago: The University of Chicago Press, s. 1–52.
- Gratton J., 2000, *Introduction. Return of the subject* [w:] P. Gifford, J. Gratton (eds.), *Subject Matters: Subject and Self in French Literature from Descartes to the present*, Amsterdam–Atlanta, GA: Editions Rodopi B.V., s. 1–27.
- Hage G., 2000, *White Nation: Fantasies of White Supremacy in a Multicultural Society*, New York: Routledge.
- Hage G., 2003, *Against Paranoid Nationalism: searching for hope in a shrinking society*, Annandale, NSW: Pluto Press.
- Hage G., 2016, *Intercultural relations at the limits of multicultural governmentality* [w:] D. Ivison (ed.), *The Ashgate Research Companion to Multiculturalism*, Abingdon, Oxon–New York: Routledge, s. 235–254.
- Irusta Mérida, A.A., 2012, *El concepto de gubernamentalidad en la filosofía de Michel Foucault: fundamentos para la lectura de los cursos en el collège de France de 1977–1978 y 1978–1979*, Santiago (Chile): Pontificia Universidad Católica de Chile.
- Kerr D., 1999, *Beheading the King and Enthroning the Market: A Critique of Foucauldian Governmentality*, *Science & Society*, vol. 63, no. 2, s. 173–202.
- Krasnodębski Z., 1996, *Porządek wśród chaosu. Filozofia kulturalizmu i pojęcie socjologii we wczesnych pismach Floriana Znanieckiego* [w:] idem (red.), *Postmodernistyczne rozterki kultury*, Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 85–107.
- Kuszyk-Bytniewska M., 2013, *Znaniecki i Husserl o rzeczywistości kulturowej i jej badaniu. Onto-epistemologiczna interpretacja współczynnika humanistycznego*, *Studia Metodologiczne*, nr 31, s. 145–181.
- Lemke T., 2007, *Gouvernementalität und Biopolitik*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

- Ludden D. (ed.), 2002, *Reading Subaltern Studies: Critical History, Contested Meaning and the Globalization of South Asia*, London: Anthem Press.
- Machiavelli N., 2010, *Księżę. Cel uświęca środki*, tłum. na podst. ang. przekładu W.K. Marriotta Z. Płoski, Gliwice: Onepress.
- Mahon M., 1992, *Foucault's Nietzschean Genealogy: Truth, Power, and the Subject*, Albany: State University of New York Press.
- Morris R.C. (ed.), 2010, *Can the Subaltern Speak?: Reflections on the History of an Idea*, New York–Chichester, West Sussex: Columbia University Press.
- Nowicka M., 2012, *Bezczyn i zaniechanie jako agency. Między sprawczym działaniem a ujarzmieniem* [w:] K. Skowronek, K. Leszczyńska (red.), *Performatywne wymiary kultury*, Kraków: Libron, s. 45–60.
- Pogodda S., Richmond O.P., 2015, *Palestinian unity and everyday state formation: subaltern 'ungovernmentality' versus elite interests*, *Third World Quarterly*, vol. 36, issue 5, s. 890–907.
- Rivera Vicencio E., 2016, *Teoría de la Gubernamentalidad Corporativa: Aspectos Generales y Conformación Monetaria*, Pallejà (Barcelona): megustaescribir.
- Rodríguez I. (ed.), 2001, *The Latin American Subaltern Studies Reader*, Durham–London: Duke University Press.
- Rosenberg A., Milchman A., 2009, *The Final Foucault: Government of Others and Government of the Self* [w:] S. Binkley, J. Capetillo (eds.), *A Foucault for the 21st Century: Governmentality, Biopolitics and Discipline in the New Millennium*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, s. 62–71.
- Sawicka M., 2017, *O przekraczaniu granic rasowych oraz spłacaniu historycznego długu. Spotkania Brazylii z Afryką* [w:] M. Biernacka (red.), *Od Ameryki Łacińskiej do Gwinei Równikowej. Tożsamość, granice, naród*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 121–154.
- Youdell D., 2006, *Impossible Bodies, Impossible Selves: Exclusions and Student Subjectivities*, Dordrecht: Springer.
- Wilson C., 2009, *Beyond State Politics: Subjectivities and Techniques of Government in Contemporary Neoliberal Social Movements* [w:] S. Binkley, J. Capetillo (eds.), *A Foucault for the 21st Century: Governmentality, Biopolitics and Discipline in the New Millennium*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, s. 30–45.
- Znanięcki F., 1991, *Rzeczywistość kulturowa* [w:] *idem*, „Humanizm i poznanie” i inne pisma filozoficzne, t. 2, tłum. J. Wocial, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 459–928.